

فصلنامه علمی-ترویجی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال دهم / دوره جدید / شماره ۳۹ / بهار ۱۳۹۴
صص ۷۳-۸۴

راهکارهای تقریب مذاهب درسیره و گفتار امام رضا (ع)

• کرم سیاوشی

استادیار گروه الهیات دانشگاه بوعلی سینا

karam.siyavoshi@yahoo.com

• ندا سلیمانی فر

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآنی دانشکده علوم قرآنی ملایر (نویسنده مسئول)

neda_atashrooz_88@ymail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۶/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۸/۲۷

چکیده

امت اسلامی - برخلاف دستور و ارشاد الهی - به دلایلی از همان روز نخست پس از رحلت پیامبر (ص)، دچار شکاف و انشقاق شد. این امر در طول سالیان دراز پس از پیامبر، آسیبهای بسیاری بر امت اسلام وارد نموده است. هرچند نباید این وضعیت به وجود می آمد، لیکن از نظر داناتان و دلسوزان، چاره این کار نشستن و گریستن و تماشای تداوم آسیبهای آن نبود. بنابراین از همان آغاز، امامان (ع) که دلسوزترین افراد به حال امت بودند، در صدد برآمدند، تا با تدارک راهکارها و در پیش گرفتن رفتارهایی، نه تنها مانع آسیبهای هرچه بیشتر آن شوند، بلکه نوعی از وحدت و همزیستی سودمند را درون امت اسلام شکل دهند. امام رضا (ع) از جمله این امامان گرامی است که با بررسی سیره زندگی ایشان پی می بریم نگرش و روش ایشان به جدّ تقریبی و هم‌گرا بوده است که با بیان اخوت ایمانی و گفتگوی سازنده، تأکید بر مشارکت پیروان اهل بیت در مراسم و مناسک عبادی و اجتماعی دیگر هم‌کیشان، سفارش به برقراری روابط اخلاقی و عاطفی با آنها، و ترویج خردورزی و آزاداندیشی، و با صیانت از یکپارچگی دینی - حاکمیتی در جامعه اسلامی، در صدد تأمین تقریب و هم‌گرایی در میان امت اسلام برآمده است.

کلیدواژه‌ها: تقریب مذاهب، زمینه‌ها، راهکارها، منادیان تقریب، سیره امام رضا (ع).

مقدمه

هم‌گرایی و همزیستی مسالمت آمیز در میان فرق و مذاهب اسلامی، امری گریزناپذیر و غیرقابل چشم پوشی به شمار می‌آید و نه موضوعی از سر مصلحت، بنابراین لازم است به عنوان یک ضرورت دائمی، به آن نگریست و در جهت تحقق هرچه بیشتر آن به جدّ و جهد کوشید. شناساندن پرچم‌داران اندیشه هم‌گرا و تقریب ساز در میان مذاهب اسلامی و در بین کوشندگان در این عرصه، و بهره‌برداری از تجربیات گران‌سنگ آنها در این مسیر، از مهم‌ترین ابزارها در پشتیبانی فکری از اندیشه ارجمند تقریب و هم‌گرایی است.

امام رضا(ع) همچون سایر امامان(ع) و با تأسی از سیره اجداد بزرگوارش - به ویژه امام علی(ع)^۱ - نقش بسیار پررنگ و اثربخشی در هم‌گرایی و وحدت آفرینی در میان مذاهب اسلامی از خویش بر جای نهاده است. جای جای سیره این امام همام بیانگر جذابیتها و هدایتگریهای تعاملی، تقریب ساز، وحدت نواز و درس آموز است. در این مقاله با بررسی منابعی که مشتمل بر سیره و گفتار آن حضرت است و با مدد از پژوهشهای پیشین ارائه شده در این راستا، به قدر توان و استعداد به بخشی از این رهنمودها اشاره رفته است.

پیشینه تحقیق

اصطلاح «تقریب مذاهب» در آیات و روایات

استعمال نشده،^۲ بلکه در دوره معاصر مطرح و مرسوم گردیده است. ظاهراً در سال ۱۳۲۷ ش، جمعیتی به نام «جماعة التقريب بين المذاهب الاسلاميه» در قاهره تشکیل شده که این جماعت مرکزی به نام «دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه» را بنیان نهاده و مجله‌ای هم به نام «رسالة الاسلام» منتشر کرده است. بنیان‌گذاران این جمعیت، از شخصیت‌های معروف جهان اسلام، مانند: شیخ عبدالمجید سلیم، شیخ محمود شلتوت، شیخ محمد مدنی، سید عبدالحسین شرف‌الدین، آیت‌الله بروجردی و علامه شیخ محمدتقی قمی بودند. البته آیت‌الله بروجردی و کاشف الغطاء از این اندیشه حمایت فکری و مالی به عمل می‌آوردند.

لازم به ذکر است که اندیشه و فعالیت تقریبی - و نه نام آن - در سده‌های متقدم اسلامی نیز وجود داشته است. به عنوان مثال شیخ طوسی (د ۴۶۰ق) در کتاب *الخلاف*، نظریات و آراء علمای فریقین را بدون تعصب و برای بیان روش فقهی در استنباط احکام ارائه داده است. نیز طبرسی (د ۵۴۸ق) تفسیر *مجمع البیان* را مشتمل بر آراء مفسران مشهور فریقین از صحابه و تابعان سامان داده است، به گونه‌ای که شیخ محمود شلتوت آن را به عنوان بهترین تفسیر به دارالتقريب پیشنهاد داده و همین تفسیر با پاورقیهای علمای الازهر چاپ و به عنوان «تفسیر قرآن تمام مذاهب» معرفی گردیده است.^۳

در باب راهکارهای تقریب مذاهب در سیره امام

۱. عبدالمتعال استاد دانشگاه الازهر، امام علی بن ابی‌طالب(ع) را اولین بنیان‌گذار تقریب بین مذاهب اسلامی می‌داند؛ زیرا وی با اینکه می‌دانسته که از دیگران به خلافت سزاوارتر است، لیکن با خلفا به مدارا رفتار می‌کرده و از هیچ کمکی به آنان دریغ نوزیده است. نیز به سخن رافعی در این باره مراجعه کنید: *اسلامنا فی التوفیق بین السنة و الشیعة*، صص ۶۰ و ۶۱؛ «آسیب شناسی تقریب مذاهب اسلامی»، صص ۲۱۰ و ۲۱۱.

۲. البته در آیات قرآن و روایات معتبر، رهنمودهایی بس ارجمند برای اندیشه تقریب مذاهب و حتی تقریب ادیان و اجتناب از تفرقه و تحزب وجود دارد و خداوند در آیات قرآن تأکید زیادی بر هم‌گرایی و تقریب - بر مبنای اشتراکات دینی و دست شستن از باطل و بازگشت به موضع و طرف حق - نموده است (نک: آل عمران، ۶۴، ۱۰۳ و ۱۰۵؛ انفال، ۴۶؛ انبیاء، ۹۲؛ مؤمنون، ۵۲؛ حجرات، ۱۰؛ ممتحنه، ۹ و ۸).

۳. *اسلامنا فی التوفیق بین السنة و الشیعة*، ص ۶۲، با تصرف.

شده، همچنان که مذهب مصدری دانسته شده که به معنی رفتن یا مکانی برای رفتن است.^۶ البته اگر واژه مذهب از «ذهب» و به معنی «گرایش به نظریه‌ای پیدا کردن» باشد، در آن صورت مذهب مصدر میمی به معنای «عقیده، اعتقاد، آیین و سیره» است،^۷ چنان‌که گفته شده است: الْمَذْهَبُ: الْمُعْتَقَدُ الَّذِي يُذْهَبُ إِلَيْهِ؛ یعنی مذهب باوری است که فردی آن را پذیرفته است. وَ ذَهَبَ فُلَانٌ لِدَهْبِهِ أَيْ لِمَذْهَبِهِ الَّذِي يُذْهَبُ فِيهِ. وَ حَكِيَ اللَّحْيَانِي عَنِ الْكِسَائِيِّ: مَا يُدْرَى لَهُ أَيْنَ مَذْهَبٌ، وَ لَا يُدْرَى لَهُ مَا مَذْهَبٌ؛ یعنی اصل و أصالت او مشخص نیست. بنابراین نوع مذهب بیانگر نوع اصالت شخص است.^۸ [مَذْهَبٌ] الرَّجُلِ: سِيرَتُهُ. وَ مَذْهَبُهُ فِي الدِّينِ: اعْتِقَادُهُ.^۹ به نظر می‌رسد معنای دوم (گرایش خاص فکری و رفتاری) هم از همان معنی اول (رفتن و مکان رفتن) گرفته شده است.

بنابراین مقصود از مذاهب اسلامی، آن دسته از مکاتب اعتقادی و فقهی معروف اسلامی هستند که دارای نظام اجتهادی منسجم و مستند به کتاب و سنت می‌باشند. از نظر مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، مذاهب فقهی به رسمیت شناخته شده عبارتند از: حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی از اهل سنت، امامیه و زیدی از شیعه، و اباضی باقیمانده از خوارج (با تعدیل بسیار).^{۱۰} در هر صورت در یک نگاه فراگیر، می‌توان گفت: مذاهبی که - به راستی و درستی - منتسب به اسلام‌اند؛ یعنی مبانی و معیارهای اساسی و بنیادین دین اسلام همچون: توحید، معاد، نبوت پیامبر اکرم، احکام فقهی - متناسب با دیدگاه ائمه فقهی مشهور - و ارزشهای

۶. لسان العرب، ج ۱، ص ۳۹۳؛ مجمع البحرین، ج ۲، ص ۶۲؛ شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، ج ۴، ص ۲۳۰۳.
۷. لسان العرب، ج ۱، ص ۵۲۵.

۸. همان.

۹. شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، ج ۴، ص ۲۳۰۳.

۱۰. ر.ک: «نقش امام رضا(ع) در وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی».

رضا(ع) مقالاتی چند سامان یافته است که از این قرارند: «راهبردهای تقریب مذاهب در سیره امام رضا(ع)»، تألیف معصومه صابری، «نقش امام رضا(ع) در وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی»، تألیف زهرا شیخوند، «گونه‌های مقابله با فرقه‌های کج‌اندیش در سیره امام رضا(ع)» تألیف نهله غروی و عبدالله میراحمدی، «روشهای رویارویی امام رضا(ع) با پیروان ادیان، فرق و مذاهب اسلامی»، تألیف یحیی میرحسینی و محمود کریمی، و «اخوت اسلامی و هم‌بستگی اجتماعی اساس سیره امام رضا(ع)» منتشر شده در سایت قطره (۱۳۹۱/۷/۶ ش). بنابراین در این مقاله با رویکردی نو، راهکارهای تقریب مذاهب در سیره امام رضا(ع) مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

مروری بر چند اصطلاح

۱) تقریب

در فرهنگ لغت، تقریب از ریشه «قرب» ضد «بعد» و به معنای «دُنُو» و نزدیک کردن دانسته شده است. چنان‌که صاحب الافصاح گوید: «و تَقَرَّبَ بِهِ تَقَرُّبًا وَ تَقَرُّبًا؛ یعنی به دنبال نزدیک شدن به او».^۴ معنای این واژه در اصطلاح از این قرار است: «نزدیک شدن پیروان مذاهب اسلامی با هدف تعارف و شناخت یکدیگر به منظور دستیابی به تآلف و اخوت و تفاهم دینی براساس اصول مسلم و مشترکات اسلامی».^۵

۲) مذاهب اسلامی

مذاهب جمع مذهب است. اگر کلمه مذهب از ریشه «ذهب» به معنی رفتن گرفته شده باشد، در آن صورت مذهب، اسم مکان است به معنای محل رفتن، بنابراین به محل وضو گرفتن، مذهب گفته

۴. الافصاح فی فقه اللغة، ج ۱، ص ۸۵؛ المحکم و المحيط الاعظم، ج ۶، ص ۳۸۸.

۵. ر.ک: «نقش امام رضا(ع) در وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی».

اخلاقی و تعالیم انسان ساز اسلام را باور دارند، لیکن در فهم پاره‌ای مباحث و باورها و فروع با یکدیگر دارای اختلاف برداشت هستند، می‌توانند به عنوان مذاهب اسلامی به شمار آیند

۳) تقریب مذاهب اسلامی

پیش فرض مسئله تقریب این است که اسلام به عنوان کامل‌ترین شرایع آسمانی، دارای تنه قوی و مستحکمی است که اجزای آن را توحید، نبوت و معاد تشکیل می‌دهند و مذاهب اسلامی به عنوان شاخه‌های این درخت تنومند می‌باشند که همه شاخه‌ها و پیروان آن با انسجام و هماهنگی کامل، باید در راستای حفظ اصل این شجره طیبه تلاش کنند.^{۱۱}

با توجه به معنایی که پیش‌تر از واژه تقریب ارائه شد، مقصود از «تقریب بین مذاهب اسلامی» در وهله اول عبارت است از: تلاش برای شناسایی اشتراکات و همسانیها و هم‌سخنیها در میان مذاهب اسلامی و ایجاد مؤانست و تألیف و تآخی و تفاهم هرچه بیشتر در پرتو آن اشتراکات. همچنین توضیح و توجیه و تفسیر مباحث اعتقادی، عبادی و اخلاقی، با جهت‌گیری آشکار نمودن اشتراکات یا لایه‌های اشتراکی موجود در آنها، یکی از مهم‌ترین ابزارها برای توفیق در امر تقریب است. در مراحل دیگری از فعالیت‌های تقریبی، می‌توان بر مبنای اهداف بلندمدت و کوتاه‌مدت مشترک و همسان در میان مذاهب اسلامی، به تقویت تقریب پرداخت. به نظر می‌رسد هدف کلان و بلند همه مذاهب اسلامی عبارت از سعادت اخروی و ابدی تک تک افراد و آحاد امت اسلامی در پرتو تعهد همه مسلمانان به برنامه قرآن و سنت است. هدف کوتاه‌مدت آنها نیز عبارت از فراهم کردن رفاه مادی و ایجاد بستر توسعه همه جانبه از رهگذر شکل‌گیری حاکمیت دینی در جامعه است. نیز

مقابله با دشمن مشترک و جلوگیری از تضعیف مذاهب اسلامی - با دسیسه بیگانگان - در اثر نزاع و درگیری داخلی از اهداف آنها است.

البته برخی معتقدند که این مهم رخ نمی‌دهد، مگر در مکانی واحد و با اجماع فقهای بزرگ مذاهب اسلامی که از آراء و نظریات مذاهب آگاهی دارند و نیز مطرح کردن مسائل مورد اختلاف در جوی سالم و آرام و به دور از تعصب همراه با رعایت اصل ادب و احترام متقابل و براساس تفاهم و تبادل نظریات و آراء، برای دستیابی به حقایق و واقعیت‌های اسلامی در ابعاد علمی، کلامی، حدیثی، تفسیری، فقهی، اصولی و ... و سرانجام نشر نتیجه این مباحث و مناظره‌ها در میان پیروان مذاهب،^{۱۲} لیکن می‌توان گفت: اندیشه تقریب و نیز عمل تقریبی می‌تواند در همه جا و در ذهن و اندیشه و رفتار آحاد و گروه‌های امت اسلامی - از عامی گرفته تا عالم - نمود و بروز پیدا کند و سرانجام اثرگذاری داشته باشد.

معرفی اجمالی امام رضا(ع)

علی بن موسی الرضا(ع) در سال ۱۴۸ق در مدینه الرسول متولد شد و از سال ۱۸۳ق امامت امت اسلام و پیروان اهل‌بیت را بر عهده گرفت. وی در سال ۲۰۳ق به دست مأمون به شهادت رسید. این شخصیت برجسته هرچند فقط برای شیعیان امامیه، جایگاه امامت و زعامت سیاسی و مرجعیت علمی و معنوی را دارا است، لیکن نزد دیگر فرق شیعه همچون زیدیه، اسماعیلیه و ... نیز به عنوان فرزند امام و نواده رسول الله مورد اعتنا و اهتمام است. اهل سنت نیز وی را فرزند رسول خدا دانسته و جایگاه والای علمی و معنوی او را ستوده‌اند. بر این اساس، سیره و مرام این امام، برای الگوشدن در مسیر تقریب مذاهب اسلامی، مقبولیت لازم را

۱۱. «آسیب شناسی تقریب مذاهب اسلامی: موانع روانی - رفتاری».

۱۲. همبستگی ادیان و مذاهب اسلامی، ص ۵۰۲، با تصرف.

دارا است.^{۱۳}

امام رضا(ع) - فرهنگي دوران زندگي

در دوران زندگي امام رضا(ع)، نفوذ افکار و آرای گوناگون در جامعه اسلامی، از راه ترجمه کتابهای یونانی، هندی، رومی، ایرانی و ... افزایش یافت؛ زیرا مأمون عباسی به ترجمه کتابهای یونانی علاقه داشت، بنابراین به پادشاه روم نامه نوشت و از او درخواست نمود، تا کتابهایی را که درباره علوم قدیم در خزانه روم وجود دارد، برای وی بفرستد. پادشاه روم نیز درخواست وی را پذیرفت و هیئتی از دانشمندان از طرف مأمون، آن کتابها را از روم به سرزمینهای اسلامی آورده و به دستور خلیفه به عربی ترجمه کردند.^{۱۴} بدین ترتیب ترجمه کتابهای بیگانه در میان مسلمانان رواج یافت. بعضی از این کتابها دارای موضوعات فلسفی بود. با ترجمه این کتابها مسلمانان با فرهنگ بیگانه به ویژه فرهنگ یونان آشنا شدند. البته در این میان آنچه بیشتر باعث نگرانی می‌شد، حضور افراد متعصب از پیروان ادیان: زرتشتی، صابئی، نسطوری، رومی و برهمنان هندی در میان مترجمانی بود که آثار علمی مختلف را از زبانهای: یونانی، فارسی، سریانی، هندی و لاتین به عربی ترجمه می‌کردند. چه، آنان از این فرصت استفاده نموده، به نشر عقاید خرافی و فاسد خود می‌پرداختند. به همین علت عقاید سست و ناپهنجار به جامعه اسلامی راه یافت.^{۱۵} به علاوه این حرکت موجب اضطراب فکری و آشفتگی فرهنگی در میان امت اسلامی شد و وحدت امت را به خطر انداخت.^{۱۶}

از طرفی مأمون عباسی گرایش اعتزالی داشت، بنابراین علمای بزرگ معتزلی را به دربار خود نزدیک می‌ساخت. پیروان این مذهب طرفدار عقل و منطق و رأی و قیاس بودند و در اعتماد بر عقل محدود و خطاپذیر بشری افراط می‌ورزیدند و دستورات و احکام دینی را با عقل خود می‌سنجیدند و آنچه را که عقلشان صریحاً تأیید می‌کرد، می‌پذیرفتند و بقیه را رد و انکار می‌کردند! این وضعیت، مسائل جدید و شبهات و مشکلات گوناگونی برای مسلمانان به وجود آورده بود. این شرایط خاص فکری و فرهنگی، وظیفه سنگینی بر دوش امام هشتم می‌گذاشت. آن حضرت با شرکت در جلسات و بحثها و مناظرات آزاد، با حضور بزرگان مذاهب اسلامی و فلاسفه، متکلمان و علمای اهل کتاب و ... بی‌پایگی و اشکالات افکار آنها را روشن می‌ساخت و اصالت عقیده و فرهنگ اسلامی را بر همگان آشکار می‌نمود.^{۱۷}

تقریب در سیره امام رضا(ع)

راه تقریب راه اسلام است و در این راه پیروزی، قطعی است. تقریب می‌خواهد با از بین بردن تعصبات، مسلمانان را در معرض نسیم فرصتها قرار دهد و کاخ اصلاح را بر پایه دانش و شناخت صحیح و عاری از خرافات بنا نهد؛ زیرا تنها راه نجات از سیاستهای تفرقه جویانه، پیروی از دین است.^{۱۸}

امام رضا(ع) تقریب مذاهب را به معنی پذیرش دیگر مذاهب یا سکوت در مقابل اعتقادات و نظریات آنها نمی‌دانست، بلکه تعامل صحیح و احتجاج براساس نظریات و اعتقادات آن مذاهب را سرلوحه رفتار تقریبی خویش قرار می‌داد. بنابراین آن حضرت اصحاب خویش را از

۱۳. برای اطلاعات بیشتر درباره شخصیت امام رضا(ع)، نک: الحیاء السیاسیة للإمام الرضا(ع).

۱۴. الفهرست، ص ۳۵۳.

۱۵. آیینة اسلام، ص ۲۶۶.

۱۶. قصص الانبیاء، ص ۸۱۲.

۱۷. فضائل ائمه اطهار(ع) از دیدگاه اهل سنت، ص ۳۳۹، با تصرف.

۱۸. همبستگی مذاهب اسلامی، ص ۱۲۵.

شتاب‌زدگی در پذیرش یا نفی عقاید سایر مکاتب و مذاهب بازمی‌داشت. ^{۱۹} می‌توان اقدامات امام رضا(ع) را در جهت تقریب بین مذاهب اسلامی، در سفارش به گفتگوی مثبت و همراه با آگاهی با پیروان مکاتب و مذاهب مختلف، تشویق به امر به معروف و نهی از منکر، تأکید بر حضور و همگامی در عبادات، مراسم و مناسک اجتماعی، تشویق به برقراری روابط اجتماعی و عاطفی و اخوت دینی و همچنین معرفی گروه‌های انحرافی و تقریب سوز جستجو نمود.

یکی از بهترین روش‌ها برای تقریب و هم‌بستگی میان مذاهب مختلف اسلامی، شناساندن دقیق و درست این مذاهب به پیروان یکدیگر و از بین بردن تهمتهای نادرست و دروغهای مغرضان است. بنابراین مناظرات امام رضا(ع) با سران و پیشوایان مذاهب را می‌توان یکی از بسترهایی دانست که این امام عالم با طرح دیدگاههای استوار و راستین اسلامی، موجب زدودن دروغ پردازها و نگاههای غیرواقعی پیروان دیگر مذاهب به مذهب شیعه و تفکر اهل بیت می‌شد و موجب جذب و جلب نگاه مثبت آنها به مذهب اهل بیت می‌گردید. از این رو در تاریخ می‌خوانیم که بزرگان اهل سنت از دوره‌های پس از شهادت امام رضا(ع) تا هم‌اکنون بر سر قبر آن حضرت حضور یافته و وی را زیارت می‌کنند. حتی برخلاف اتهامات وهابیان، در کتب تاریخی و روایی اهل سنت، بخشهایی در ارتباط با زیارت امام رضا(ع) و گفتار و اظهار نظر بزرگان و علمای طراز اول اهل سنت پیرامون زیارت ایشان آمده است. ^{۲۰}

هرچند امام رضا(ع) امام پیروان اهل بیت است، اما جمع بین امامت بر پیروان اهل بیت و وحدت اجتماعی

اسلام، نقطه روشن و تأسی‌پذیر در روش آن حضرت برای همه است، به گونه‌ای که انصار و اتباع ایشان صرفاً شیعه نبودند، بلکه در میان کسانی که به ایشان عشق می‌ورزیدند و سعی در برقراری ارتباط با وی داشتند و احادیث او را می‌شنیدند، از اهل سنت نیز حضور داشتند. به عنوان نمونه، یحیی بن یحیی تمیمی (د ۲۲۶ق) که مذهب اهل سنت داشته، از اصحاب امام رضا(ع) بوده است. نیز عبدالسلام بن صالح هروی که شیخ طوسی او را از اهل سنت می‌شمارد و حسین بن مهران سکونی که از بزرگان واقفه بوده، از امام رضا(ع) حدیث روایت کرده‌اند.

راهکارهای تقریبی امام رضا(ع)

۱) دعوت به اخوت ایمانی

جامعه بشری از پیوندهای متنوعی برخوردار است که در این میان پیوند ایمانی از استوارترین آنها محسوب می‌گردد، چنان‌که قرآن کریم اخوت ایمانی را سرآمد همه پیوندها و مایه حیات و صلاح جامعه اسلامی دانسته است: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» ^{۲۱}. این آیه گویای آن است که مؤمنان، پیش از آنکه در زندگی اجتماعی خود از پیوندهای قومی، قبیله‌ای، شهروندی و ملی برخوردار باشند، از رابطه ویژه و پیوندی عمیق به نام اخوت ایمانی برخوردارند که بر پایه ایمان استوار شده و بر هر پیوند دیگری مقدم است. ^{۲۲}

این پیوند که از ایمان سرچشمه می‌گیرد، در آموزه‌های اسلامی نمودی ویژه یافته است؛ زیرا این پیوند، مانند پیوند دوستی، رفاقت و دیگر تعاملهای اجتماعی، نیست که اعتباری و مجازی باشد، ^{۲۳} بلکه پیوندی عمیق و معنوی است. در راستای اندیشه هم‌گرا، امام رضا(ع) می‌فرماید: «کسی که

۲۱. حجرات، ۱۰. نیز نک: آل عمران، ۱۰۳.

۲۲. وحدت و هم‌گرایی در اندیشه اسلامی، ص ۸۵.

۲۳. المیزان، ج ۱۸، ص ۳۱۶.

۱۹. «راهِرِدَهِایِ تَقْرِیبِ مَذَاهِبِ دَرِ سِیرَةِ اِمَامِ رِضَا(ع)»، صص ۹۳ و ۹۴.

۲۰. برای مطالعه تفصیلی این موضوع، نک: «زیارت امام رضا(ع) از دیدگاه اهل سنت».

در راه خدا برای خود برادری برگزیند، خانه‌ای در بهشت برای خود انتخاب کرده است».^{۲۴} نیز آن حضرت در بیانی تقریب ساز و وحدت آفرین فرموده است: «کسی که شب را به صبح آورد، در حالی که به امور مسلمانان اهتمام نورزیده باشد، از مسلمانان به شمار نمی‌آید».^{۲۵}

۲) گفتگوی (مناظره) عقلانی و سازنده

امام رضا(ع) که به «عالم آل محمد» شهره بود،^{۲۶} گفتگو و مباحثه دینی را از وظایف خویش می‌دانست، بنابراین گفتگو و مناظره آن حضرت با غیرمسلمانانی چون عمران صابی، جاثلیق، هیربد هیربدان یا هیربد اکبر و رأس الجالوت، گفتگو و مناظره وی با «ابوقره» از سران اصحاب حدیث درباره مسائل خدشناسی،^{۲۷} گفتگو با «یحیی بن ضحاک سمرقندی» درباره امامت،^{۲۸} و مناظره دنباله‌دار با «سلیمان مروزی» درباره توحید،^{۲۹} هریک نشان از استقبال آن حضرت از مناظرات دارد.^{۳۰} چنان‌که با الهام از آیه «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...»^{۳۱} «با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با مخالفان به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن»، درباره وظایف امام می‌فرمود: «امام باید در برخورد با مخاطبان خود از سه ابزار «حکمت و برهان»، «موعظه و خطابه» و «جدال نیکو» استفاده کند».^{۳۲} گویا به سبب همین روشنگری و روشمندی وی

است که در زیارت نامه‌اش می‌خوانیم: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى عَلِيٍّ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا الَّذِي ارْتَضَيْتَهُ... نَاصِرًا لِدِينِكَ وَشَاهِدًا عَلَى عِبَادِكَ وَكَمَا نَصَحَ لَهُمْ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ وَدَعَا إِلَيَّ سَبِيلَكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ»؛^{۳۳} «پروردگارا بر علی بن موسی الرضا که مرضی تو است درود فرست؛ ... همو که یاریگر دین تو و گواه بر بندگان بود و در نهان و آشکار، آنان را ارشاد می‌نمود و با روشی حکیمانه و با موعظه نیکو آنها را به سوی تو فرامی‌خواند». بر این اساس، بررسی و تحلیل مناظرات و گفتگوهای امام رضا(ع) با بزرگان مذاهب اسلامی و دیگر مکاتب، راهکار و رهنمودی بسیار مفید است؛ زیرا در پرتو آن، روشهای آن حضرت در بحثها و گفتگوهای خویش با دیگران، در اختیار همگان قرار می‌گیرد و الگوسازی می‌شود.

نکته شایان توجه آنکه هرچند تبادل افکار و اندیشه‌ها، طرحی مثبت و مؤثر است، اما اصول و آدابی ویژه دارد که لازم است در هنگام گفتگو مورد توجه قرارگیرد.^{۳۴} یکی از این آداب، رعایت شیوه درست گفتن است. قرآن کریم درباره گفتگو با صاحبان دیگر ادیان می‌فرماید: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ»؛^{۳۵} «با اهل کتاب جز به روشی که از همه نیکوتر است، مجادله نکنید؛ مگر کسانی از آنان که ستم کرده‌اند و (به آنها) بگویید: ما به تمام آنچه از سوی خدا بر ما و شما نازل شده، ایمان داریم، و معبود ما و شما یکی است، و ما در برابر او تسلیم هستیم».

همان‌طور که از آیه فوق استفاده می‌شود، گفت و شنود نیکو آن است که دو طرف گفتگو بر نقاط مشترک تأکید ورزند و باورهای درست

۳۳. مصباح المتعبد، سلاح المتعبد، ج ۱، ص ۴۰۴.

۳۴. وحدت و هم‌گرایی در اندیشه اسلامی، ص ۸۹.

۳۵. عنکبوت، ۴۶.

۲۴. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۱۵۱.

۲۵. الفقه المنسوب الی الامام الرضا، ص ۳۶۹.

۲۶. زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام، ص ۴۳۹.

۲۷. الکافی، ج ۱، ص ۳۲۱.

۲۸. عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۵۴-۱۷۸؛ ج ۲، ص ۲۳۱ و ۲۳۲.

۲۹. همان، ج ۱، ص ۱۷۹-۱۹۰.

۳۰. نک: «گونه‌شناسی روشهای مقابله با ادیان و مذاهب در سیره

امام رضا(ع)».

۳۱. نحل، ۱۲۵.

۳۲. عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۱۸.

طرف مقابل را بپذیرند، آن‌گاه به گفتگو در دیگر زمینه‌ها بپردازند. امام رضا(ع) با آگاهی از این شیوه درست، در گفتگوها و مناظراتی که با صاحبان ادیان مختلف داشت، ابتدا بر نقاط مشترک دین اسلام با آنها تأکید می‌ورزید. برای مثال آن حضرت هنگامی که جاثلیق از وی پرسید: درباره نبوت عیسی و کتابش چه عقیده‌ای داری؟ آیا منکر آن دو هستی؟ پاسخ داد: «من به نبوت عیسی و کتاب او و به آنچه امتش را بدان بشارت داده و حواریون نیز آن را پذیرفته‌اند، ایمان دارم و به هر عیسایی‌ای که به نبوت پیامبر اسلام(ص) و کتاب وی ایمان نداشته و امت خود را به او بشارت نداده، کافر».^{۳۶}

یکی دیگر از اصول و آدابهای گفتگوی هم‌گرا، داشتن اطلاعات کافی و بصیرت در خصوص موضوع مورد گفتگو است. گفتگو کننده نباید وارد مقوله‌ای شود که از آن آگاهی لازم ندارد. امام رضا(ع) در مناظرات خویش با هر گروهی، با استناد به کتابهای آن گروه، به مباحثه می‌پرداخت و آنها را مجاب می‌کرد؛ چنان‌که آن حضرت در پاسخ به رأس‌الجالوت فرمود: «تو هیچ دلیلی از من نپذیر، مگر دلیلی که در تورات به زبان موسی بن عمران، و در انجیل به زبان عیسی بن مریم و در زبور به زبان داوود نقل شده باشد»^{۳۷} و از همین رو است که این امام در مورد یرهیز از انجام کار بدون بصیرت می‌فرماید: «آن کس که بدون بصیرت دست به کاری بزند، به کسی می‌ماند که در بیراهه سیر کند و هرچه تندتر گام بردارد از راه دورتر می‌شود».^{۳۸}

ایشان در تمامی مناظرات خود با دادن آزادی بیان به طرف مقابل و محترم شمردن عقاید وی، و با تأکید بر نقاط مشترک و مورد پذیرش، به بیان

دیدگاهها و نظریات صحیح پرداخته، از زوایای مختلف شبهات و سؤالیهای مطرح شده را پاسخ می‌داد. آگاهی گسترده از مکاتب و مذاهب مختلف و زبانهای گوناگون، علم سرشار الهی، صبر و شکیبایی بی‌نظیر، تسلط و اشراف کامل بر قرآن کریم و روایات، به کار بردن استدلالهای محکم و متقن عقلی، بیان شیوا و فصیح مطالب، رعایت ادب، روحیه حق‌گرایی و ... از جمله ویژگیهای ایشان در نشستهای علمی بود که موجب جذب و جلب مخاطب و خنثی کردن هرگونه نفرت و کینه و دشمنی و تفرقه می‌شد.^{۳۹}

۳) تأکید بر مشارکت در مراسم و مناسک عبادی و اجتماعی

بر کسی پوشیده نیست که درخواست امام رضا(ع) از شیعیان و پیروان اهل‌بیت برای شرکت در مراسم عبادی، مناسک دینی - اجتماعی، و تأکید بر حضور در جمعه و جماعات و ... که تحت اشراف مخالفان و رقبای سیاسی، فکری و احیاناً دشمنان اهل‌بیت برپا می‌شد، به منظور ایجاد وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی بوده است. تأکید برای شرکت در نماز جماعت و بیان اهمیت و جایگاه آن و حتی ترجیح آن بر فضیلت نماز اول وقت،^{۴۰} تأکید بر حضور به هم رسانیدن در نماز جمعه و عیدین از هر گروه و مذهب به صورت طبقات مختلف برای بازخوانی درس برادری و هم‌بستگی^{۴۱} و نیز تأکید بر وجوب، فضیلت، ثواب و فواید و پاداش فراوان حج،^{۴۲} همگی از پیامها و جلوه‌های وحدت آفرین رضوی در اجتماع است، تا آتش اختلافات و تنازعات را فروکش نمایند و طبقات مختلف از هر گروه و مذهب با هر اندیشه

۳۹. برای مطالعه نمونه‌هایی از مناظرات امام، نک: «روشهای رویارویی امام رضا(ع) با پیروان ادیان، فرق و مذاهب اسلامی»، صص ۹۷-۱۱۰.

۴۰. الحیاء، ج ۱، ص ۴۱۷.

۴۱. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۱۱.

۴۲. وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۱۳.

۳۶. عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۵۷.

۳۷. همان، ج ۱، ص ۱۶۴.

۳۸. الفقه المنسوب الی الامام الرضا، ص ۳۸۱.

و عقیده‌ای، گردهم آیند و به سوی معبود واحد نشینند و از این طریق از مشکلات جامعه خود آگاه شوند.

در همین راستا امام صادق(ع) به استحباب حضور در نماز جمعه اهل سنت و حتی قرار گرفتن در صف اول نماز آنها، توصیه می‌نماید و پاداش بزرگی برای آن مطرح می‌کند: «هرکس با برادران اهل سنت و در صف اول نماز جماعت آنها نماز بخواند، گویی در صف اول نماز در پشت سر پیامبر نماز خوانده است». ۴۳ امام رضا(ع) خود نیز برای ایجاد همدلی و برقراری اخوت اسلامی و تقریب مذهبی در بین مسلمانان، همیشه در این مراسم شرکت می‌نمود. تأکید ایشان در این رابطه به اندازه‌ای صریح و فراوان است که به روشنی می‌توان دریافت که از روی مصلحت اندیشی یا ترس و اضطراب نبوده، بلکه آن جناب بدین وسیله قصد داشته تا به مسلمانان پیاموزد که به خاطر اختلافات، خود را از یکدیگر جدا سازند و به ایجاد تفرقه در بین امت اسلام نزنند. بنابراین آن حضرت، تلاش داشته تا به همگان پیاموزد که حیات واقعی و معنوی جامعه وحدت محور، با وجود تنوع اجتهاد و افکار مختلف در آن، در گرو زندگی مسالمت آمیز آحاد آن جامعه با یکدیگر و درک متقابل از همدیگر و در نتیجه، فراهم آمدن جامعه‌ای بدون تنش و تشنج است.

۴) سفارش به برقراری روابط اخلاقی و عاطفی
توصیه‌های فراوان امام رضا(ع) و بیان شیوه‌های تحقق همزیستی اجتماعی در میان مسلمانان و حتی با پیروان مذاهب غیراسلامی را که در موارد و عرصه‌های مختلف صورت می‌گرفت، می‌توان در راستای وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی دانست. سفارش به رعایت اصول دینی و اخلاقی مانند: مدارا، اخوت، معاشرت نیکو با مخالفان، حسن خلق، چشم پوشی از عیوب دیگران،

۴۳. الکافی، ج ۶، ص ۳۴۰.
۴۴. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۳۵.
۴۵. همان، ج ۲، ص ۵۳.
۴۶. رک: نهج البلاغه، خطبه ۱.

خیرخواهی و اهتمام به امور مسلمانان و رفع حوایج آنها، حمل عمل برادران دینی بر صحت، مشورت و استفاده از آرای دیگران، تأکید بر صلح، سلام، ملاقات و عیادت، و دیگر مظاهر اخلاقی و عاطفی را باید از مصادیق بارز این مسئله در سیره و سنت ایشان دانست.

آن حضرت در بیانی شیوا به خوش خلقی و گفتار نیک با مخالفان دستور می‌دهد و بیان می‌دارد: «پس از ایمان به خداوند، مهربانی کردن با مردم و نیکی کردن به خوب و بد آنها، بیانگر خردمندی و دوراندیشی است». ۴۴ همچنین وی در زمینه ایجاد وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی، از قول پیامبر(ص)، به اصحاب خود سفارش می‌کند که شما هرگز نمی‌توانید با دارایی خود، همه مردم را بهره‌مند سازید، پس با اخلاق نیکو چنین کنید. ۴۵ پیدا است که این فرمایش ایشان به قصد هم‌گرایی با مخالفان مذهبی صورت گرفته است، چه آنها نیز در زمره برادران اسلامی و ایمانی می‌باشند و پیروان اهل بیت نباید خود را جدای از دیگر مسلمانان بدانند.

۵) ترویج خردورزی و آزاداندیشی
از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین اهداف پیامبران - از جمله پیامبر اسلام - ترویج و توسعه و تعمیق تعقل و خردورزی در میان ابناء بشر بوده است، چنان‌که در بیان امام علی(ع)، هدف رسالت پیامبر اسلام، تحریک و برانگیختن قوه و استعداد عقل و ورزی و اندیشیدن در میان مردم معرفی شده است. ۴۶ جالب آنکه در روایات آمده است که به طول رکوع و سجود افراد نگاه نشود، بلکه به میزان تعقل و خردورزی آنها توجه شود. این مسئله بیانگر توجه تام دین مبین اسلام به عقل، و ارزش بسیار قائل شدن برای آن است. در این رابطه آیات و روایات بسیاری مطرح است.

۴۳. الکافی، ج ۶، ص ۳۴۰.

تجربه بیش از ۱۴ قرن از گذشت اسلام نیز ثابت کرده است که بیشترین خسارتها و لطمه‌هایی که بر پیروان این دین - چه از درون حوزه اسلام و چه از بیرون - وارد شده، عمدتاً ناشی از عدم تمسک و توجه امت اسلام به توصیه‌های قرآن کریم و پیامبر اعظم در رابطه با تعقل و اندیشه ورزی بوده است! چه در نتیجه این بی‌توجهی، افراطی‌گریهای گونه‌گون و بسیاری رخ نموده و خرمن آتش فتنه‌های رنگارنگی برای جان و مال و ناموس مردم فراهم شده است.

امام رضا(ع) با گفتار و رفتار خویش خردگرایی را ترویج و تبلیغ می‌نمود، چنان‌که مردم را به تفکر و پیشه ساختن «بینش» سفارش می‌نمود. آن حضرت برای رشد خردورزی در جامعه به قصد ایجاد وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی، آزاداندیشی را سرلوحه کار خویش قرار داده بود. بر این اساس آن حضرت نه تنها اجازه تفتیش عقاید به صحابه و نزدیکان خود نمی‌داد، بلکه به هنگام خردگیری برخی از صحابه به وی برای عدم اجازه به انجام این کار، درخواست آنها را رد می‌کرد و حتی آنها را به خاطر چنین امری مورد انتقاد قرار می‌داد و می‌فرمود: «اگر خداوند می‌خواست به اجبار همه مردم روی زمین دارای ایمان راستین و کامل می‌شدند... که در این صورت استحقاق دریافت پاداش را از دست می‌دادند... بنابراین انسانها باید آزاد بیاندیشند و با نیروی خرد و بدون هیچ اجباری، ایمان استوار و راستین را به کف آورند».^{۴۷}

آن حضرت در برابر واقفیه که منکر وفات امام کاظم(ع) بودند، به این دلیل عقلی تمسک می‌جوید: «اگر امام کاظم(ع) زنده بود، میراثش

تقسیم نمی‌شد و همسرانش ازدواج نمی‌کردند».^{۴۸} همچنین یکی از استدلالهای واقفیه در نپذیرفتن وفات امام هفتم، اعتقاد به نیاز مردم به آن حضرت بوده است که امام رضا(ع) در پاسخ ادعای آنها می‌فرماید: «اگر قرار بود خداوند به دلیل احتیاج مردم به شخصی، عمر او را طولانی کند، سزاوارترین فرد برای این هدف، رسول خدا بود».^{۴۹}

۶) صیانت از یکپارچگی دینی - حاکمیتی در جامعه اسلامی

اقدامات وحدت بخش امام رضا(ع) درست در راستای فعالیتهای وحدت آفرین جدش امام علی(ع) و با تأسی به سیره آن حضرت بوده است. بنابراین در پاسخ به سؤالی که درباره چرایی مشارکت و حضور امام رضا(ع) در فعالیتهای سیاسی و فکری و علمی زمان خویش مطرح است، باید گفت: براساس نصوص متعددی که در منابع فریقین موجود است، امام رضا(ع) به میل و خواسته خود ولایتعهدی مأمون را نپذیرفته، بلکه ولایتعهدی بر امام تحمیل شده است،^{۵۰} چنان‌که از جمله دلایل قبول ولایتعهدی از سوی امام نیاز شدید جامعه اسلامی در آن روزگار - که دوره‌ای سراسر نزاع فکری و فرهنگی و کشمکشهای مذهبی بود - به رهبری شایسته در حل مشکلات و هجوم شبهه‌ها و همچنین جلوگیری از انحراف در اسلام بوده است؛ گویا ایشان در پاسخ به سؤال ابن عرفه، نظر به همین مطلب داشته است. ابن عرفه از امام می‌پرسد: ای فرزند رسول خدا! به چه انگیزه‌ای وارد ماجرای ولایتعهدی شدی؟ امام(ع) پاسخ می‌دهد: «به همان انگیزه که جدم علی(ع)

۴۸. عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۰۶.

۴۹. رجال الکشی، ص ۴۵۸. نیز نک: «گونه‌شناسی روشهای مقابله با

ادیان و مذاهب در سیره امام رضا(ع)».

۵۰. ینابیع الموده لذوی القربی، ص ۲۸۴.

۴۷. «نقش امام رضا(ع) در وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی»، ص ۱۳۲، با تصرف.

و ادار به ورود در شورا شد»^{۵۱}.

نتیجه‌گیری

۱. اختلاف موجود در میان امت اسلامی هر چند واقعیتی ناپسند است، لیکن درمان پذیر یا لااقل قابل کاهش و تخفیف است.
۲. امامان(ع) به عنوان دلسوزترین و مسئولیت پذیرترین افراد نسبت به امت اسلام، از همان آغاز

۵۱. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۴۱.

در صدد تلطیف و تخفیف شکاف موجود در میان امت برآمده‌اند.

۳. اندیشه، نگرش و سیره عملی امام رضا(ع) بر اهتمام جدی و اثرگذار ایشان در برقراری هم‌بستگی اسلامی و مؤانست و معاشرت ایمانی و انسانی در میان امت اسلام دلالت دارد.

۴. الگوگیری از شیوه تقریب ساز امام رضا(ع) و پیگیری آن، موجب شکل‌گیری هرچه بیشتر انسجام و یک‌رنگی در میان امت اسلام می‌گردد.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، دارالرضی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
- همو، عیون اخبار الرضا، تهران، جهان، چاپ اول، ۱۳۷۸ق.
- ابن سبیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الاعظم، قاهره، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۲ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم، نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، قاهره، المكتبة التجارية الكبرى، بی تا.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، همبستگی مذاهب اسلامی (مجموعه مقالات)، تهران، دانشگاه مذاهب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷ش.
- جزائری، نعمت‌الله بن عبدالله، قصص الانبیاء، ترجمه یوسف عزیز، تهران، هاد، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.
- جناتی، محمدابراهیم، همبستگی ادیان و مذاهب اسلامی، قم، انصاریان، چاپ اول، ۱۳۸۱ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.
- حکیمی، محمدرضا و...، الحیاء، ترجمه احمد آرام، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.
- حمیری یمنی، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، تحقیق: حسین بن عبدالله عمری، مطهر بن علی اریانی و یوسف محمد عبدالله، بیروت، دارالفکر المعاصر؛ دمشق، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
- رافعی، مصطفی، اسلامنا فی التوفیق بین السنة و الشیعه، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- «زیارت امام رضا(ع) از دیدگاه اهل سنت»، خبرگزاری رسا.
- شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه و شرح سید علینقی فیض الاسلام، تهران، مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام؛ فقیه، چاپ پنجم، ۱۳۷۹ش.
- شیخوند، زهرا، «نقش امام رضا(ع) در وحدت اجتماعی و تقریب مذاهب اسلامی»، مجموعه مقالات جشنواره بین‌المللی امام رضا(ع)، امید مهر، چاپ اول، ۱۳۹۱ش.
- صابری، معصومه، «راهبردهای تقریب مذاهب در سیره امام رضا(ع)»، مجموعه مقالات جشنواره بین‌المللی امام رضا(ع)، امید مهر، چاپ اول، ۱۳۹۱ش.

- صعیدی، عبدالفتاح؛ و موسی، حسین یوسف، *الافصاح فی فقه اللغه، قاهره، دارالکتب المصریه، چاپ اول، ۱۳۴۸ق.*
- صمیمی، سید رشید، «آسیب شناسی تقریب مذاهب اسلامی»، مجله کوثر معارف، سال سوم، شماره ۴، ۱۳۸۶ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.*
- طبرسی، فضل بن حسن، *زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام (ترجمه اعلام الوری)*، ترجمه عزیزالله عطاردی، تهران، کتاب فروشی اسلامیة، چاپ اول، ۱۳۷۷ش.
- طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرین، تحقیق: احمد حسینی، مکتب النشر الثقافه الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۶۷ش.*
- طوسی، محمد بن حسن، *مصباح المتهدد و سلاح المتعبد، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.*
- طه حسین، *آیینہ اسلام، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۰ش.*
- عاملی، جعفر مرتضی، *الحیة السیاسیة للامام الرضا(ع)*، بی جا، بی نا، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
- *الفقه المنسوب الی الامام الرضا، مشهد، چاپ اول، ۱۴۰۶ق.*
- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، *ینابیع الموده لذوی القربی، قم: دارالاسوه، چاپ دوم، ۱۴۲۲ق.*
- کریمی، محمود؛ و میرحسینی، یحیی، «گونه شناسی روشهای مقابله با ادیان و مذاهب در سیره امام رضا(ع)»، مجموعه مقالات همایش علمی - پژوهشی امام رضا(ع)؛ ادیان، مذاهب و فرق، تهران، دوم مهرماه ۱۳۹۱ش.
- کیکاوسی، سید محمد، «آسیب شناسی تقریب مذاهب اسلامی: موانع روانی - رفتاری»، سایت تقریب نیوز.
- کشی، محمد بن عمر، *رجال الکشی، قم، مؤسسه آل البیت، چاپ اول، ۱۳۶۳ش.*
- کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی، قم، دارالحدیث، چاپ اول، ۱۴۲۹ق.*
- محقق ارزگانی، قربانعلی، *فضائل ائمه اطهار(ع) از دیدگاه اهل سنت، قم، مجمع جهانی شیعه شناسی، ۱۳۸۶ش*
- میرحسینی، یحیی و محمود کریمی، «روشهای رویارویی امام رضا(ع) با پیروان ادیان، فرق و مذاهب اسلامی»، مجله مطالعات فرهنگ - ارتباطات، شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۲ش.
- وطن دوست، رضا، *وحدت و هم‌گرایی در اندیشه اسلامی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۹ش.*